

DOI: 10.30840/2413-7065.1(66).2018.131786

**ВІДЛУННЯ ГОЛОДОМОРУ 1946–1947 РР.
НА ТЕРИТОРІЇ ОСТРОЖЧИНИ
(в спогадах старожилів)***

Владислав МАРІСКЕВИЧ

*учень 10 класу НВК «Оженинська ЗОШ I–III ст. (лицей)-ДНЗ» ім. Т. Шевченка
Острозького району Рівненської області*

Софія ОБУХОВСЬКА

*учениця 10 класу НВК «Оженинська ЗОШ I–III ст. (лицей)-ДНЗ» ім. Т. Шевченка
Острозького району Рівненської області*

Науковий керівник – **Гущук Тетяна Олексіївна**

Тема післявоєнного голоду 1946–1947 років є недостатньо дослідженою, зокрема на теренах Західної України.

Мета дослідження – розкрити події голодомору 1946–1947 років на території Острожчини за допомогою нового матеріалу власних краєзнавчих досліджень, що допоможе краще зрозуміти його причини, наслідки для жителів краю та як пережита трагедія сьогодні впливає на наше життя, світогляд, ідейні переконання, суспільні та міжнаціональні стосунки.

**Скрутні повоєнні часи та тінь
третього українського голодомору
на території Острожчини
в спогадах старожилів**

Завершилася Друга світова війна. У волинян, котрі вже з 1939 по 1941 рр. жили в СРСР, «післявоєнні роки викликали почуття «dejavu» («вже баченого») [32, с. 430]. «В 1946–1947 роках почалися облави на людей в Острозі, їх кидали в КПЗ», заганяли дорослих у колгоспи, а дітей – у піонери. «Діти не

хотіли, то батькам погрожували: «В Сибір!». Відновлення радянської влади на Західній Україні не давало можливості паралельно організувати колгоспи, цьому протистояла УПА, тому всі зусилля влада спрямувала на організацію державних поставок сільськогосподарської продукції – молока, м'яса, хліба, яєць, картоплі, масла, шкур.

Для виконання поставок «утворили каральну систему, де передбачалися суворі покарання за нездачу продуктів чи несплату податків» [34; с. 445–446]. Люди зрозуміли, що «безбожники-комуністи переплюнули фашистів» [34, с. 354], які «господаря поважали більше». «При немцах был хлеб, а сейчас голодаем» [28, с. 98], – жалілися голодуючі на Сході.

Вистачало лиха і на Острожчині. «Село Точивики після війни було спалене, лишилося 2 хати, жили в землянках». «Дефіцитними були мило, сірники, гас» [25, с. 475]. Люди не мали одягу, «чоботи були одні на трьох дівчат», «ходили в матиному кожусі, без чобіт, батько на плечах носив до школи», – згадують про

* Скорочено.

повоєнну нужду Ковальчук Г., Міщук А., Макарець І. Проте партактив був на державному постачанні харчів «в складі 19 найменувань» [2, с. 119]. «Біда була, а в комуністів пихаті, наїжені морди».

Державні поставки під гаслом «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм» [23, с. 20] залежали від кількості землі в господаря. Щоліта районна газета «Сталінський шлях» друкувала «Постанову № 6 виконкому Ровенської облради «Про заборону продажу і обміну зерна, борошна до виконання плану здачі зерна державі». Щоразу «районка» нагадувала селянам про «хлібопоставки як найпершу заповідь та обов'язок перед державою».

Закон про податки «набув ознак середньовіччя, бо гроші стягувалися за фруктове дерево, худобину» [25, с. 475]. Сталінські податківці знали все, «у них була спеціальна фінансова служба». Кожна сім'я підписувала поставки, «бо прийдуть заберуть самі». Після здачі податку, коли «самі возили в Острог», «в Гощу», квитанції «підшивалися, і тоді можна було купити необхідні товари й уникнути штрафів та погроз» [24, с. 445]. В архіві жителя Новомалина Манька А. збереглася квитанція за 1946 р.

Які ж продукти харчування доводилося нашим односельчанам здавати, щоб «нагодувати» радянську владу? Ця «надданина» складалася з зерна, м'яса, молока, яєць, городини, вовни, шкіри тощо. «Як здав хліб, то знов здавай!», а він «псується під відкритим небом по станціях» [29, с. 197]. «Зерна багато, воно прило, не встигали вивозити», а «районка» звітувала: селяни Оженина достроково виконали план хлібозаготівлі. Подавалися дані збору молока та подальшої здачі хліба.

Через таку ситуацію острожанам доводилося приховувати свої харчі. Відповідальні за поставку застосовували метод пошуку за досвідом 1933 року. «Приходили «ліхачовці» і штикали скрізь – чи не ховаємо хліб?». «Влада дозволяла мати одну свиню, одну корову, 1-2 овечки». «Люди на хуторах таємно мали «позаобліковку» – домашню худобину для дітей» [21, с. 269–270].

Згадують респонденти і про те, як вчиняла радянська каральна система з тими, хто не виконував держпоставок. «За нездачу шкур до суду з с. Новомалин було притягнуто 50 чоловік» [24, с. 446], а тих, хто зволикав зі здачею, розглядали як «злісних неплатників» та мали намір вручити судове попередження. Міщук А. пригадує: «Не здав поставку, то забирали подушки і не пускали до річки по воду». «Поставка – 220 л молока, 120 яєць, 44 кг м'яса».

Окрім цього, держава вимагала ще виконання певних господарських робіт. Наприклад, власники коней повинні були перевезти на вимогу сіно, солом, дрова з лісу.

Також діяла державна обов'язкова (!) позика для населення. «Районні фінвідділи мали своїх агентів, які збирали позикку і видавали облігації» [5, с. 122–123]. Нерідко вони примушували до позики. Заставляли позикку брати, «200, 500 рублів». Як бачимо, сталінська система прирікала населення Острожчини на масове бідкування та приниження.

Москва планувала поставити західноукраїнське селянство в один ряд з усіма злидарями радянського села. На черзі – колгоспи, про які наші земляки вже чули і зрозуміли, що колгоспи – це страхіття [18, с. 89–90]. «Селяни згодні йти на тяжкі муки, чим вмирати у колгоспі.

«Хто нам збудує міст до Америки, щоб ходити по хліб?» – відповідали вони на згадку про колгоспи» [29, с. 296]. Песимістичні настрої охопили людей: «Вже не буде кращого життя, будемо й ми голодувати» [29, с. 334], шкодували за «ненависною» Польщею, яка порівняно з радянською владою була раєм. «Ми за Польщі не знали голоду. А з колгоспних сіл ходять опухлі голодні» [29, с. 334]. Тому острожани стали проти планів влади, а це означало – як не в колгосп, то на Сибір: «Замість голоду у нас в 1946 році була депортація. Советам потрібно було вивезти тих людей, хто чинить опір колективізації, таке собі «розкуркулення»; «Було 6-7 фур з Оженіно тих, що в колгосп не хотіли, то їх повивозили. Спецопергрупа на станції вирішувала кого і куди».

Населення краю зганяли у колгоспне ярмо, колективізуючи все їхнє нажите роками добро. Система запрацювала потужно. Забрали в колгосп всю землю з посівами, кузні, хліви, сараї, інструменти, клуні – такі та подібні свідчення подали Кондратюк О., Ковальчук Г.

Колективізація краю була трагічною, бо селянин часто знаходився між двома вогнями: з одного боку, комуністи змушували до колгоспу, а з іншого – «бандерівці казали: хто йде в колгосп, буде на вербі висіти. І вішали». А що мали оженинці за свою тяжку працю в колгоспі? «Один трудовень – 120 г зерна». «То рабство, кріпацтво. Ніхто не хотів працювати в колгоспі за «палички» [4, с. 19], «нас мали за худобу» [20]. Були випадки застосування закону «Про п'ять колосків»: «Збирали в полі колоски і за це нас штрафували». Робота в колгоспі давала 5% сімейного бюджету [25, с. 476], а самого селянина-господарника

«випекли гарячим залізом до сьомого покоління» [16, с. 166], навчили брехати, «красти хліб». З того часу і понині «селянське господарство – хронічно хвора галузь» [32, с. 422].

Крім колективізації, депортації, грошової реформи, наш край став свідком ще одного лиха – операції «Вісла». В Оженині з'явилася вулиця, населена депортованими польськими українцями – родини Капковських, Томашуків, Ткачуків, Жоленьків, Марискевичів, Назаруків. Всі переселенці поселилися і живуть по вулиці Гагаріна: «А знаєте, чого всі разом? Бо була думка у всіх, що ми вернемося додому, бо усе роками нажите лишилося там...».

Додала біди українським селянам засуха 1946 року, що лютувала у південних та східних районах республіки і відгукнулася жахливим недородом хліба. Перед населенням постала картина голоду, і цю «продовольчу зброю» [19, с. 504] сталінська верхівка застосувала у вигляді хлібозаготівель кількістю «5 млн. 440 тис. т» [3, с. 102]. Знищене війною село виконати такі плани було неспроможне. Люди відчували наближення голоду, у біді вони звинувачували владу та колгоспи.

Голодні українці зрозуміли, що потрібно самим рятуватися, і кинулися хто куди: на відбудови, підприємства, частина голодуючих емігрувала на Кавказ, у Середню Азію, Росію, ринули в Західну Україну. Потік голодних мігрантів приніс у наші землі жахливі свідчення – на сході та півдні України, на землях Білорусії і Росії люди стали заручниками Сталіна і були приречені на вимирання, так як знесилена засухою земля була пограбована, людей кинули напризволяще. Про те, що саме в Західній Україні можна

було врятуватися від голодної смерті, свідчать наші земляки. Зокрема, Жоленьяк Є. розповідає: «Нас в 1944 р. вивезли на Миколаївщину. Прийшов 1946 рік, і в колгоспі зібрали скудний врожай, батько все зароблене за літо помістив у мішечку. Голова колгоспу Уляна шепнула йому: «Тікайте на Западну, там нема голоду, тут пропадете». Так ми врятувалися». Родині Саенко А. П., яка потрапила на Сумщину в розпал голоду, теж порадили тікати на Рівненщину, де їх «на ринку здивувала достатня кількість їжі».

Добиралися у наш край нещасні люди звідусіль, «багато приїжджало з Калуги, Брянська», і ми їх звали «брянські», були з Східної України», «приходили з Хмельниччини, з Плужного», «приходили з Києва», «голод був у сусідній Хмельницькій області, де Славута, Шепетівка», «з Ганнополя приходили, щось виміняють, зароблять, випросять і додому, бо там діти. І знову приходять. Ходили як до сусідів», – пригадують старожили.

Відомо, що голодуючі «сусіди» приходили до нас пішки, інколи використовували коней, також використовували залізничний транспорт, який ледве справлявся з потоками людей. Наприклад, «на станції Козятин у березні 1946 р. щоденно продавалось 9 тисяч білетів. А за підрахунками транспортної міліції через цей вокзал транспортними потягами їхало майже 25 тисяч осіб у день» [28, с. 92], бо шукачі хліба використовували дахи вагонів, як пасажирських так і вантажних. Тисячі людей «без квитка, на підніжці залізничного вагону» [27, с. 160–161] намагалися дістатися в ті краї, де вони мали надію здобути щось поїсти. «По 5–7 чоловік їздили на Західну Україну за хлібом. Дома збирали

найкращий одяг в мішок і товарним потягом на даху, на морозі добиралися на місце. Ці поїзди з вугіллям, лісом були обліплені людьми з мішками» [27, с. 153–160]. «Вагони рябили від людей, їх там як грибів було. Отако на вуглі їхали», «багато їхало через Оженин на вагонах, на ступеньках», «голодні приїдуть на станцію, розходяться та просять по хатах», – пригадують старожили.

Дуже часто мандрівка на даху вантажного потяга закінчувалася трагічно, люди замерзали, розбивалися під колесами. По дорозі за хлібом прохачів могла чекати не одна небезпека. «Зібрались жінки – і в дорогу. Біда почалася за Жмеринкою. На підйомах засідали бандити і кидали гаки, якими стягували з вагонів мішки і людей» [2, с. 112].

Прохачів хліба, як свідчать опитані нами респонденти, було дуже багато: «двері не зачинялися», «сотні приходило», «ходили безконечно», «одні виходили, другі заходили», «все просили їсти», «голодних прохачів було дуже багато, міняли на харчі якісь речі, просили хліба, поїсти», «дуже багато приходило, жалісно їсти просили», «брянські приїжджали поїздами на 2-3 місяці. Вони страшно бідували. У них була голодовка».

Отже, велика кількість голодуючих від початку 1946 року вирушила в небезпечний шлях за продовольством у Західну Україну, де не було засухи, земля не була колективізована і дала непоганий урожай, а загони УПА чинили спротив вивезенню зерна у формі держпоставок, що і давало надію знайти тут трішки хліба.

Зрозуміло, що і центральну, і місцеву адміністрації така картина не влаштовувала. Тому транспортна міліція по лінії МВС отримала вказівку заарештовувати

і віддавати під суд тих осіб, які поширюють антирадянські чутки. Велику частину голодних подорожніх знімали з потягів як у напрямку на захід, так і в протилежному – на схід, коли люди верталися додому із пакунком харчів. «Аби голодні не везли із Західної України борошно і хліб, загони міліції влітку 1946 року зняли з поїздів 160 тисяч пасажирів» [25, с. 475].

Цікаво, що серед голодуючих була певна частина високопосадовців, які свій переїзд трактували так: «На «Западної» можна краще пожити, тому сюди їхала більшовицька адміністрація з родинами» [31, с. 484].

Загальну картину голодної міграції можна розгледіти в різного роду державних інформаціях, доповідях, яку збирала місцева адміністрація і подавала у вищі ешелони влади. «У післявоєнні голодні роки заповнили наш край так звані «мішечники» із Росії та Сходу України. Вони приходили ватагами і розходилися селом, обвішані клунками з лахами, які обмінювали на хліб» [21, с. 267]. За збідований вигляд острожани прозивали прибулих «мішечники», «торбешники», «брянські», «башмачники», «сталінські старці», «попрохайки», «прошаки», навіть «американці» – іронізуючи, ніби вони приїхали з багатого краю [31, с. 485]. Ще, згадують старожили, «називали їх «лапотніками», бо в лаптях рваних приходили», «всі голодні мали страшний вигляд», «такі пухлі ходили», «у кожному селі вони ходять з торбами, в постолах, босі, від хати до хати, хрестяться, просять зерна. Своїм виглядом і жебрацтвом вони показують, який є «совецький рай» [31, с. 485].

При проведенні краєзнавчих опитувань ми кожному з старожилів ставили

питання: «Чим мотивували голодні люди свій прихід до нас, де подівся їх хліб?». Більшість респондентів відповідали, що пояснень не було, тільки просили їсти, боялися і дивувалися «статкам» наших односельчан, а інші вже не боялися і скаржилися, що «у колгоспах немає сенсу працювати, бо хліб забирають», «де колгоспи – там немає хліба», «добре вам, що у вас землю не відібрали. Почекайте, ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати» [28, с. 91].

Цікаво, що старожили звинувачують у голодній катастрофі єдино і владу, і її кріпосницько-колгоспну систему. На такі ж причини голоду наголошує Марискевич С.: «Власть винна і колгоспи». Проте опитані зауважують, що люди боялися говорити про голод і причетність Сталіна до нього: «Не дай, Господь, таке сказати, що Сталін винен!».

Окрім цього, на думку старожилів, організація чергового голоду має чіткий неприродний характер, і «хліб забрали спеціально, це штучний голод». Сестри Сотнійчук теж стверджують, що «то був штучний голод, все власть зробила», «це був голод як у 1933 році». Окремі старожили вказували на важкі наслідки війни, бо «багато людей було вбито», «війна була, все було розбито».

Таким чином, у 1946 році на наших землях відбулася зустріч «заможного сталінського колгоспника» з селянством Волині.

На Острожчині були голодуючі люди з усіх регіонів, які охопило лихо. Всіх прибулих у пошуках їжі можна умовно розділити на дві групи. Першу групу становлять люди, які прибували з віддалених територій півдня та сходу України, з Білорусії та Росії. Вони діставалися до нас потягами. Основним їхнім заняттям

було жебракування та обмін. Голодуючі мали на меті у наших краях пережити, перечекати голодне лихо і повернутися додому. Це могли бути і кількаразові поїздки за продуктами. Другу частину прибулих складало населення з сусідніх областей – Кам'янець-Подільської, Житомирської, Хмельницької, а також сусідніх районів та сіл. Вони утворювали «маятникову» голодну міграцію, приходили до нас на 2–10 днів. Наймалися, просили, обмінювались, верталися додому із заробленим і знову приходили. Ми виділимо найбільш поширені напрямки роздобутків прохачів: самостійні пошуки харчів; випрошування їжі у населення; масове жебрацтво; обмінна політика; надання тимчасових послуг; найм на роботу; «веніхання» з місцевим жіноцтвом; крадіжки, грабунки, злочинство.

Допомога жителів нашого краю голодним біженцям з Великої України

Треба відзначити, що країни в повоєнні роки теж терпіли злигодні та скруту, але їх не можна було порівняти з долею східних біженців. І коли на порозі їхніх хат з'являлась голодна людина, односельчани не були байдужими і ділили з прохачами свої скромні харчі: «Люди наші добрі були до них, бо біда заставляла допомагати», до їхніх прохань «оженинці гарно відгукнулися», «їх шкодували, кожен давав що міг», «давали їм хліб, муку, крупи», ділилися «картоплею, хлібом, салом», «наші хуторські до голодних людей ставилися добре, не обзивали їх, що могли давали, хоч 3-4 картоплини».

Надто емоційно на таких «гостей» реагували жінки, особливо коли просили їсти матері з дітьми, каліки. Тоді

«мати ставила миски серед двору, а знаючий голод батько їх попереджав: «Багато не споживайте, з'їсте потім, щоб не було біди» [21, с. 267–268]. Окремі острожани пускали зморених голодом людей до себе додому, на ніч, хоч «страшно було, щоб той голодний надовго не зостався». «Моя сусідка Юхима Сидорівна якось пустила у свій сарай переночувати голодних людей. Вони назбирали гнилої картоплі і цілу ніч її на вогні пекли і їли». А Ганна Овдійчук розповідає про таке: «Мали копицю соломи, і якось взимку заглядаю туди – сидить жіночка з дитинкою. Я до мами – заберемо в хату, бо замерзнуть. Ми покликали. Покупалися вони, ми їх нагодували. Жіночка все мовчала, чи боялася, чи німа, а зранку пішла. Мабуть, та дитинка пропала, бо зима була люта».

Проте мусимо відзначити, що ті складні часи не виключали непорозуміння, агресії між місцевим населенням та прийшлими людьми. Траплялись випадки, коли справа могла дійти до бійки. «Літом голодуючі наймалися по селах пасти худобу, а наші діти їх часто били, прихожі і місцеві ворогували, ненавиділи тих східняків». Такі стосунки були вигідні владі, вона сіяла між людьми підозру, сумніви, зрадництво, чим займалися так звані «сексоти». І коли країни допомагали голодним, діяли обережно, «бо серед них є агенти МВС, які провокують населення. Так, у с. Тайкури на Здолбунівщині, ночуючи в господині, жебрачка викликала її на щирість, а ранком привела енкаведистів, які заарештували жінку» [29, с. 295]. Нерідко люди, які шукали порятунку у наших краях, були в полі зору слідчих органів, бо могли розповісти про істинну причину їхньої біди, про колгоспи, тому коли «голодні люди

ходили і шукали їсти, НКВС за цим слідкувало».

Як бачимо, на відміну від влади, наші земляки з щирим болем сприйняли голодну біду східних українців і не залишили їх напризволяще. Волиняни допомагали їм, ділилися останнім хлібом і житлом, незважаючи на те, що за таку благодійність можна було дорого поплатитися.

Характерною ознакою західноукраїнського повоєнного суспільства була наявність на її теренах УПА, яка продовжувала боротьбу з московським режимом і стала, завдяки радянській пропаганді, чималою перепоною на шляху до порятунку, тобто голодуючі змушені були побороти психологічну модель, яка демонструвала «західняків» як «бандерівців-убивць». Отож у 1946–1947 рр. перед голодним людом з Великої України постала дилема: вмерти з голоду вдома чи спробувати знайти хліб у Західній Україні, що була населена «бандерівцями». Зазвичай перемагало бажання жити, голод їх гнав на Захід, він був страшніший за рекламовану смерть від рук УПА. Цей страх не мав логічного підґрунтя, але «брянські» прохачі дуже боялися «хлопців з лісу», тобто УПА, ховалися і ночували на станції. А УПА їх зовсім не чіпала. Учасник визвольних змагань Жоленьяк Є. теж згадує, що «прохачі боялися УПА, хоч повстанці дали вказівки: «Голодних не ображати, прийняти, обігріти, нагодувати». Українські повстанці використовували наявність голодних людей у наших краях як доказ у боротьбі з сталінським режимом та колективізацією. А їхня конкретна позиція щодо прохачів розкривається в листівках, наприклад, в одній із них – «Українці!» – зазначалося: «Воїни УПА закликають допомогти голодуючим людям.

Ставтеся до них приязно, приймайте гостинно, як до братів своїх» [3, с. 113]. Ми вже згадували, що загопи УПА чинили спротив вивезенню зерна з краю. В липні 1946 року провід ОУН дав вказівку зривати хлібозаготівлі: «ховайте і бережіть хліб, щоб не повторився 1933 рік!», «Смерть Сталіну, що перетворив селян на жебраків» [3, с. 113]. У листівці «Брати голодуючі!» повстанці вказували на причину голоду та його організаторів: «Україна не самостійна держава, її багатства належать більшовикам-грабіжникам. Голод підготував Сталін та його кліка» [3, с. 113].

Тисячі голодних українців були врятовані від смерті населенням волинського краю, «бандерівцями», які одночасно воювали з радянським режимом і дорого за це платили: «Тата в 1947 році ув'язнили на 15 років таборів у Норильську, а сім'ю відправили на спецпоселення в Хабаровськ». «В 1946 році сестричка Маруся воювала в УПА, її схопили і відправили в Магадан на 10 років», «Я і моя сестра були в УПА. Сестру вбили, а сім'я була приречена на Сибір. Масово людей вивозили в жовтні 1947 року з станції Оженіно». Проте існування на наших теренах повстанців мало певний позитивний результат, бо «завдяки УПА Західну Україну так не нищили, як Східну» [17], і край мав можливість підтримати голодних співвітчизників, які дякували «сестричкам і братікам, що рятують від смерті».

У підсумку ми хочемо виділити те, як по-божому, з болем та співчуттям наші краєни відгукнулися на голодну трагедію східних українців. Острожани доклали максимум зусиль, щоб допомогти людям у їх скрутні, незважаючи на власні негаразди та репресивну політику

сталінської влади. На захист голодного натовпу зі Сходу країни стала й УПА, про що сьогодні чомусь забули нащадки тих врятованих з Донбасу, а інші добре пам'ятають і нині, тікаючи знову до нас від гібридної війни, і вкотре знаходять тут і хліб, і дах над головою. А тим, хто має кущу пам'ять, хочеться сказати: «Безпам'ятство – страшний гріх, за який, врешті-решт, доведеться нести відповідальність».

ЛІТЕРАТУРА

1. Віхи буремних років. 1946 рік. *Зоря комунізму*. 1977. 14.07. С. 2.
2. Віхи буремних років. 1947 рік. *Зоря комунізму*. 1977. 21.07. С. 2.
3. Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 років в Україні. *Український історичний журнал*. 2006. № 6.
4. Веселова О., Панченко П. Ще одна трагічна сторінка історії України. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 112–123.
5. Владика Венедикт (Алексійчук). Борщівка – перлина Полісся. Львів: Свічадо, 2013. 200 с.
6. Гушук Т. Оповідання з історії села Оженин. Острог, 2002. 102 с.
7. Горбуров К. Голод 1946–1947 років на території Півдня УРСР: монографія. Миколаїв: Видав Шамрай П. М., 2006. 279 с.
8. ДАРО. *Сталінський шлях*. 26 серпня 1946 р. № 42 (139). Арк. 41. С. 1.
9. ДАРО. *Сталінський шлях*. 8 серпня 1946 р. № 39 (136). Арк. 37. С. 1.
10. ДАРО. Протоколи засідань виконкому міської Ради Острога за 1947 рік. Протокол № 7. 9 квітня 1947 р. № 1331. Опис № 1. Справа № 12. Арк. 7.
11. ДАРО. Хліб – державі. *Сталінський шлях*. 03 вересня 1946 р. № 44 (141). Арк. 42. С. 2.
12. ДАРО. Зведення про виконання річного плану закупівлі молока на 20 червня 1946 року. *Сталінський шлях*. 23 червня 1946 р. № 31 (128). Арк. 29. С. 1.
13. ДАРО. Зведення про виконання річного плану хлібоздачі по Острозькому району на 25 вересня 1946 року. *Сталінський шлях*. 29 вересня 1946 р. № 49 (146). Арк. 47. С. 1.
14. ДАРО. Де я знайшла щастя. *Колгоспне життя*. Інв. № 203. № 64. 5 грудня 1950 р. С. 2.
15. ДАРО. Спасибі товаришеві Сталіну. *Колгоспне життя*. Інв. № 203. № 56. 7 листопада 1950 р. С. 2.
16. ДАРО. Виступ М. С. Хрущова на сесії Верховної Ради УРСР. *Колгоспне життя*. Інв. № 203. № 10. 23 травня 1950 р. С. 2.
17. Жив'юк А. За московським часом. Радянізація Рівненщини (кінець 1930 – 1950-х років). Рівне: Папірус-Друк, 2011. 186 с.
18. Жарчинська О. Батька замордували у «собачому ящику», мама й сестри померли з голоду, а дядька з'їли сусіди. *Волинь*. 2007. 20.11.
19. Кравчук Д. Нариси історії села Дермань. Рівне: ППДМ, 2012. 128 с.
20. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / перекл. з англ. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
21. Куртуа С., Верт Н., Панне Ж-Л., Пачковський А., Бартошек К., Марголен Ж-Л. Чорна книга комунізму. Злочин. Терор. Репресії / перекл. з франц. Кравець Я. Львів: Афіша, 2008. С. 709.
22. Львова І. А від того голодую я щодня. *Експрес*. 2010. 22.07.
23. Миткалик Р. Моє село, мої односельчани: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Надстир'я, 2011. 352 с.
24. Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод на Україні в 1946–1947 роках. *Український історичний журнал*. 1990. № 8. С. 14–32.
25. Новомалин у просторі і часі: краєзнавчі дослідження волинського села: монографія / за ред. Лаврук М. М., Мельник А. В., Манько М. П. Харків, 2013. 744 с.
26. Петровський В., Радченко Л., Семенко В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 2-ге, виправ. та доповн. Харків: ВД «Школа», 2008. 608с., [18] арк.; іл.

27. Панченко П. Запотаємнений голод сорокових. *Неопалима купина*. 1995. № 56. С. 157–170.
28. Панченко П. Голод 1946–1947 років: свідчення очевидців. *З архіву ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1994. № 1. С. 158–162.
29. Рабенчук О. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 років. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. 240 с.
30. Реабілітовані історією. Рівненська область / редколегія тому (співголова В. А. Королюк, співголова С. І. Павлюк, відповідальний секретар А. А. Жив'юк та ін.); упорядник А. Жив'юк. Кн. 2. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. 612 с.
31. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові документи та матеріали. Київ: Дніпро, 1998. 941 с.
32. Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. 510 с.
33. Спиця В. Макуха: спогади про голод 1946–1947 років. *День*. 2012. № 125–126.
34. Чорна книга України: збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, досліджень, есе / упоряд. Ф. Зубанич; передм. В. Яворівського. Київ: Просвіта, 1998. 782 с.
35. Воронов О., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. Київ: Знання, 1991. 48 с. (Сер. 1 «Час і суспільство», № 1).
36. Єфремов П. Голод 1946–1947 років на Україні. *Пульс*. 2004. № 21. 20.05.
37. Сюдюков І. Дослідження постгенцидного суспільства вимагає культури і толерантності від тих, хто береться за цю тему. *День*. 2008. № 194. 28.10.
38. Сергійчук В. О наплыве колхозников из восточных областей. Кто рятував Україну та її сусідів у голодному 1946 році. *Голос України*. 1995. № 101. 03.06.

Характерною ознакою західноукраїнського повоєнного суспільства була наявність на її теренах УПА, яка продовжувала боротьбу з московським режимом і стала, завдяки радянській пропаганді, чималою перепоною на шляху до порятунку, тобто голодуючі змушені були побороти психологічну модель, яка демонструвала «західняків» як «бандерівців-убивць». Отож у 1946–1947 рр. перед голодним людом з Великої України постала дилема: вмерти з голоду вдома чи спробувати знайти хліб у Західній Україні, що була населена «бандерівцями». Зазвичай перемагало бажання жити, голод їх гнав на Захід, він був страшніший за рекламу смерті від рук УПА.